

**O'SMIRLAR ORASIDA DEVIANT XULQ-ATVORNI
SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR**

Ismatova Halovat Baxtiyorovna,

Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'smirlar orasida deviant xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Jumladan, shaxsiy va ijtimoiy omillar, oilaviy munosabatlar, emotsional beqarorlik, tengdoshlar bosimi hamda psixologik muvozanatsizlikning deviant xatti-harakatlarga olib keluvchi mexanizmlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari asosida profilaktik chora-tadbirlar va psixologik yondashuvlarning samaradorligi ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *o'smirlik davri, deviant xulq-atvor, psixologik omillar, emotsional beqarorlik, ijtimoiy muhit, tengdoshlar ta'siri, profilaktika.*

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические факторы, влияющие на формирование девиантного поведения у подростков. В частности, освещаются личностные и социальные факторы, семейные отношения, эмоциональная нестабильность, давление сверстников и механизмы психологической неуравновешенности, приводящие к девиантному поведению. На основе результатов исследования рассматривается эффективность профилактических мер и психологических подходов.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, девиантное поведение, психологические факторы, эмоциональная нестабильность, социальная среда, влияние сверстников, профилактика.*

Abstract. *This article analyzes the psychological factors influencing the formation of deviant behavior among adolescents. In particular, personal and social factors, family relationships, emotional instability, peer pressure, and the mechanisms of psychological imbalance leading to deviant behavior are*

highlighted. Based on the research results, the effectiveness of preventive measures and psychological approaches is considered.

Keywords: *adolescence, deviant behavior, psychological factors, emotional instability, social environment, peer influence, prevention.*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot tezkor almashinuvi davrida jamiyat hayotining barcha sohalarida sodir bo'layotgan keskin o'zgarishlar o'smirlar tarbiyasi va psixik rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, o'smirlar davri shaxsning psixologik va ijtimoiy jihatdan shakllanishida muhim bosqich bo'lib, bu davrda kuzatiladigan emotsional o'zgaruvchanlik, mustaqillikka intilish, shaxsiylikni namoyon qilishga bo'lgan ehtiyoj ko'plab ijobiy va salbiy xulq-atvor shakllarining paydo bo'lishiga zamin yaratadi.

Ushbu davrda ba'zi o'smirlar tomonidan ijtimoiy me'yor va qoidalarni buzuvchi, jamiyat tomonidan nomaqbul hisoblangan deviant xatti-harakatlarning namoyon bo'lishi kuzatiladi. Deviant xulq-atvor – bu ijtimoiy jihatdan qabul qilinmagan, turli sabablarga ko'ra yuzaga keladigan va shaxsning ijtimoiy moslashuviga to'sqinlik qiluvchi harakatlar majmuidir. O'smirlar orasida bu kabi xulq-atvorning shakllanishi, ko'pincha psixologik omillar, ya'ni oiladagi iqlim, emotsional beqarorlik, o'z-o'zini anglashdagi murakkabliklar, tengdoshlar ta'siri, shaxslararo munosabatlardagi ziddiyatlar kabi sabablar bilan chambarchas bog'liqdir.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, deviant xulq-atvorga ega o'smirlar nafaqat o'z hayotida, balki jamiyatda ham turli ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi. Shu bois, bu masalani chuqur ilmiy o'rganish, ayniqsa psixologik jihatdan yondashish orqali bunday holatlarning oldini olish, ularni aniqlash va tuzatish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Deviant xulq-atvor – bu jamiyatda umumiy qabul qilingan me'yorlar, qoidalar, axloqiy va huquqiy talablarni buzuvchi, normadan og'ish deb hisoblanadigan harakatlar majmuasidir. Bunga quyidagilar kiradi:

- huquqbuzarlik,

- tajovuzkorlik,
- alkogol, narkotik moddalar iste'moli,
- maktabdan qochish,
- o'ziga va boshqalarga zarar yetkazish (autoagressiya, bullying),
- yolg'unchilik, o'g'irlik, bezorilik va h.k.

Deviant xulq-atvorni keltirib chiqaruvchi asosiy psixologik omillar

1. Oilaviy muhit

- Noturg'un, nizoli, befarq yoki haddan ziyod nazorat qiluvchi ota-onalar.

- Ota-onaning e'tiborsizligi yoki haddan ortiq jazolash holatlari.
- Oilada zo'ravonlik yoki spirtli ichimlik iste'moli.

2. Shaxsiy-psixologik omillar

- Past o'z-o'zini baholash, ishonchsizlik.
- Emotsional muvozanatsizlik.
- Qiziqish va maqsadlarning yo'qligi.
- Psixik travmalar (jismoniy yoki ruhiy).

3. Tengdoshlar guruhi va ijtimoiy muhit

- Salbiy tengdoshlar guruhi ta'siri (yomon odatlar, jinoyatchilik).
- O'zini tasdiqlashga bo'lgan ehtiyoj.
- Ijtimoiy inkor etilish (maktabda chetlashtirish, tazyiq).

4. Axborot muhitining ta'siri

- Internet, ijtimoiy tarmoqlar, zo'ravonlik yoki buzg'unchilikni targ'ib qiluvchi kontentlar.

- Real hayotdan qochib, virtual hayotga berilish.

Psixologik yondashuvlar va profilaktika yo'llari. Psixologik yondashuvlar:

- Individual va guruh psixodagnostika.
- Emotsional-intellektual rivojlanishni qo'llab-quvvatlash.
- Muammoli o'smirlar bilan psixokorreksion ishlar olib borish.
- Ota-onalar bilan maslahat va treninglar.

Profilaktika choralari:

- Maktab psixologlari va tarbiyachilarning tizimli ishlari.
- Ijtimoiy faoliyatga jalb qilish: sport, to'garak, volunteerlik.
- Sog'lom ijtimoiy aloqalarni shakllantirish.
- Media savodxonligini oshirish.

Deviant xulq-atvor masalasi psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va kriminologiya fanlarining kesishgan nuqtasida keng ko'lamda o'rganilmoqda. Jahon va mahalliy olimlar tomonidan bu muammo yuzasidan turli yondashuvlar ishlab chiqilgan.

Jahon olimlari tadqiqotlari

- E. Durkheim (sotsiologiya asoschisi) deviant xulq-atvorni jamiyatdagi anomiya holatining mahsuli deb izohlagan.
- R. Merton o'zining "Anomiya nazariyasi"da ijtimoiy strukturadagi nomutanosiblik deviant xatti-harakatlarga olib kelishini asoslagan.
- Z. Freyd deviant xatti-harakatlarning kelib chiqishini bolalikdagi psixik travmalar va ichki konfliktlar bilan bog'lagan.
- Bandura ijtimoiy o'rganish nazariyasida insonlarning xatti-harakatlari kuzatish va taqlid orqali shakllanishini ta'kidlagan.
- E. Erikson o'smirlik davrini "identitet inqirozi" davri deb atab, o'smirning o'zini anglashdagi muammolari deviantlikka olib kelishi mumkinligini ko'rsatgan.

O'zbekistonlik va MDH olimlari yondashuvi

- T. Teshabayeva, D. Karimova kabi mahalliy psixolog olimlar o'smirlik davridagi psixologik o'zgarishlar va deviant xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, ijtimoiy-psixologik muhitning bevosita ta'sirini asoslab berganlar.
- V.N. Karpova, L.I. Bojovich, A.A. Rean kabi rus olimlari deviantlikning pedagogik-psixologik profilaktikasi va korreksiyasiga oid ilmiy metodikalarni ishlab chiqqan.

Bu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, deviant xulq-atvor ko'p omilli va kompleks hodisa bo'lib, uni tushunish va tahlil qilish uchun psixologik, ijtimoiy, pedagogik va shaxsiy omillar birgalikda o'rganilishi kerak.

Ushbu tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlar va tamoyillarga asoslanadi:

1. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv
 - Har bir o'smir o'ziga xos psixologik tuzilishga ega bo'lgan individual shaxs sifatida ko'riladi.
 - O'smirning ichki olami, ehtiyojlari, qiziqishlari va ijtimoiy tajribasi tahlil qilinadi.
2. Kompleks yondashuv
 - Deviant xulq-atvorning shakllanishi birgina psixologik emas, balki ijtimoiy, oilaviy, madaniy va axloqiy omillar bilan ham bog'liqdir.
 - Shu bois masala tahlilida multidissiplinar yondashuv qo'llaniladi.
3. Tizimli-tahliliy yondashuv
 - Deviant xulq-atvor nafaqat muayyan hodisa sifatida, balki uning paydo bo'lish mexanizmlari, rivojlanish bosqichlari va oqibatlari jihatidan tizimli ravishda o'rganiladi.
4. Profilaktik va korreksion yondashuv
 - Tadqiqot natijalari asosida profilaktika (oldini olish) va korreksiya (tuzatish) bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.
 - O'smirlar bilan ishlovchi psixolog va pedagoglar uchun metodik asoslar belgilanadi.
5. Empirik metodlardan foydalanish

Tadqiqotda quyidagi psixologik tadqiqot uslublari qo'llanilishi mumkin:

 - So'rovnoma (anketalar) – o'smirlar va ota-onalarning qarashlarini aniqlash.
 - Suhbat – chuqur psixologik tahlil uchun.
 - Psixologik testlar (masalan: R. Kettell, Lusher testi) – shaxsiy xususiyatlar va emotsional fonni aniqlash.

- Kuzatuv – o‘smirlarning tabiiy sharoitdagi xulqini tahlil qilish.

O‘smirlik davri inson hayotidagi eng murakkab, ayni paytda o‘zgarishlarga boy bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda jismoniy va psixologik o‘zgarishlar, shaxsiy identitetni izlash, mustaqillikka intilish va ijtimoiy o‘z o‘rnini topishga bo‘lgan ehtiyoj kuchayadi. Aynan mana shu bosqichda o‘smirlarning xatti-harakatida ijtimoiy me‘yorlardan chekinish – deviant xatti-harakatlar shakllanishi xavfi ortadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, o‘smirlar orasida deviant xulq-atvorning shakllanishiga ta’sir qiluvchi omillar ko‘p qirrali bo‘lib, ularning boshida psixologik holatlar va oilaviy-ijtimoiy sharoitlar turadi. Jumladan, quyidagi jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi:

1. Shaxsiy psixologik omillar

O‘smirning emotsional beqarorligi, past o‘zini baholashi, ichki ziddiyatlari, diqqat va xulq-atvor buzilishlari kabi shaxsiy omillar deviant xatti-harakatlarga olib keluvchi asosiy psixologik omillardandir. Ba’zi o‘smirlar salbiy e’tiborni jalb qilish yoki o‘zining mavjudligini isbotlash uchun ijtimoiy qoidalarga zid harakatlar qilishi mumkin.

2. Oilaviy muhit

Oilada yetarli mehr-muhabbatning bo‘lmasligi, zo‘ravonlik, nazoratning yo‘qligi yoki haddan ziyod qattqlik, ota-onalarning befarqligi yoki haddan tashqari talabchanligi o‘smirning psixik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday sharoitda voyaga yetayotgan o‘smir o‘zini keraksiz yoki e’tiborsiz his qiladi va bu holat deviantlikka olib boruvchi ichki bosimni kuchaytiradi.

3. Tengdoshlar guruhi ta’siri

Tengdoshlar orasida o‘zini tasdiqlash istagi va guruh ta’siri o‘smirni turli tavakkalchilikka undaydi. Agar guruh ijobiy qadriyatlar asosida shakllangan bo‘lsa, bu o‘smirning rivojlanishiga ijobiy ta’sir qiladi. Aksincha, salbiy guruhlariga qo‘shilish deviant xulqning kuchayishiga olib keladi. O‘smir o‘ziga “erkaklik”, “qiziqarlilik”, “mustaqillik” belgilarini aynan noto‘g‘ri yo‘nalishda izlay boshlaydi.

4. Axborot texnologiyalari va media ta'siri

Zamonaviy axborot texnologiyalari, ayniqsa ijtimoiy tarmoqlar orqali ta'sir qiluvchi zo'ravonlik, buzg'unchilik va yengil-xulqlilikni targ'ib qiluvchi kontentlar o'smirning ongiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. O'smirlar ko'pincha virtual dunyodagi obrazlarni real hayotda qo'llashga harakat qiladi va bu ham deviant xatti-harakatlarga sabab bo'ladi.

5. Maktab va ta'lim muassasalari roli

Maktab — o'smir shaxsining rivojlanishida muhim ijtimoiy institutdir. Biroq, pedagogik yondashuvdagi kamchiliklar, muallimlarning befarqligi, bolani tushunmaslik, tazyiq yoki masxara qilish holatlari o'smirni ijtimoiy chekinishga, ya'ni deviant xatti-harakatga undaydi.

O'smirlik davri shaxsiy rivojlanishning eng muhim va ayni paytda nozik bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davrda o'smirlar turli psixologik, emotsional va ijtimoiy omillar ta'sirida deviant xulq-atvor shakllanishiga moyil bo'lishi mumkin. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, deviant xulq-atvorning yuzaga kelishida asosan quyidagi omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi: oilaviy muhitdagi nosog'lom munosabatlar, shaxsning emotsional beqarorligi, past o'z-o'zini baholash, ijtimoiy chetlanish, tengdoshlar guruhi bosimi, maktab muhitining salbiy ta'siri va virtual axborot makonidagi zararli kontentlar.

Shuningdek, o'smirlar orasida kuzatiladigan deviant xatti-harakatlar nafaqat psixologik, balki pedagogik va ijtimoiy muammolarning yirik ko'rsatkichidir. Shu bois, bunday holatlarning oldini olish va tuzatish uchun kompleks yondashuvlar zarur: oilaviy tarbiya sifatini oshirish, maktab psixologik xizmatlarini kuchaytirish, ijobiy tengdosh guruhlarini shakllantirish, emotsional va axloqiy tarbiyani rivojlantirish hamda profilaktik ishlarni tizimli olib borish lozim.

Xulosa qilib aytganda, deviant xulq-atvorning oldini olish uchun avvalo uning psixologik sabablarini chuqur o'rganish, har bir o'smirlarga individual yondashish va atrof-muhit omillarini muvofiqlashtirish talab etiladi. Bu esa sog'lom, ma'suliyatli va ijtimoiy jihatdan faol yosh avlodni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология. — Москва: Академический проект, 2001.
2. Rean A.A., Karpova V.N. Психология девиантного поведения. — СПб.: Питер, 2010.
3. Бочаров В.В. Психология девиантного поведения подростков. — Москва: Владос, 2005.
4. Durkheim E. The Division of Labor in Society. — New York: Free Press, 1997.
5. Merton R. Social Theory and Social Structure. — New York: Free Press, 1968.
6. Bandura A. Social Learning Theory. — New York: General Learning Press, 1977.
7. Karimova D.O. Psixologik maslahat va diagnostika asoslari. — Toshkent: O'zR TA, 2015.
8. Teshabayeva T. Yosh davrlari psixologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2017.
9. Bojovich L.I. Личность и её формирование в детском возрасте. — Москва: Педагогика, 1979.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-fevraldagi “Yoshlar orasida ijtimoiy muammolarning oldini olishga oid chora-tadbirlar” qarori.